

Estat social, treball social i democràcia participativa

Per “un nou contracte social” en temps de globalització neoliberal

Social state, social work and participatory democracy.
For “a new social contract” in times of neoliberal globalization

Fernando Álvarez-Uría Rico¹

Resum

Des de l'anomenada “crisi del petroli” assistim a una gran transformació econòmica, social i política en la qual el capitalisme industrial ha estat tendencialment substituït pel capitalisme financer. Com afecta el nou ordre global neoliberal a la teoria i a la pràctica del treball social? Per avançar una resposta s'ha optat per analitzar la dinàmica de canvi recurrent a la història social i política del treball social als països occidentals, especialment a Anglaterra i els EUA. En aquesta breu genealogia, a partir dels *social settlement movements*, i de la inscripció del treball social professional a l'Estat social, s'ha pretès projectar llum per a un diagnòstic del present i avançar algunes propostes alternatives.

Paraules clau: *Social settlements*, Estat social, neoliberalisme, proteccions socials, Europa social.

Per citar l'article: ÁLVAREZ-URÍA RICO, Fernando. Estat social, treball social i democràcia participativa. *Revista de Treball Social*. Col·legi Oficial de Treball Social de Catalunya, abril 2018, n. 212, p. 11-30. ISSN 0212-7210.

¹ Doctor en Sociologia per la Universitat de París VIII - Vincennes. Catedràtic de Sociologia. Departament de Sociologia IV. Universitat Complutense de Madrid. furia@cps.ucm.es

Abstract

Since the so-called “oil crisis” we witness a great economic, social and political transformation in which industrial capitalism has been tendentially replaced by financial capitalism. How does the new neoliberal global order affect the theory and practice of social work? In order to advance a response, it has been decided to analyze the dynamics of change by looking at the social and political history of social work in Western countries, especially in England and the USA. In this brief genealogy, from the social settlement movements and the registration of professional social work in the social state, it has been intended to project light for a diagnosis of the present and to advance some alternative proposals.

Key words: Social settlements, social state, neoliberalism, social protections, social Europe.

Introducció

Tres esferes, estretament interconnectades entre si, conformen als països occidentals el gruix de l'espai públic: la societat civil, l'Estat i el mercat. Cadascun d'aquests àmbits socials, fruit de canvis esdevinguts en la història, és un espai inestable en el qual pugnen poders i resistències. En l'Estat, s'hi concentren els poders polítics i militars i, a més, com destacava Max Weber, “el monopoli de la violència física”, mentre que en el món econòmic proliferen les relacions de producció i consum, les relacions laborals i mercantils; en fi, en la societat civil es jerarquitzen, com en un mosaic, poders socials diversos i desiguals, des dels poders mediàtics i les esglésies, fins a les cooperatives, les xarxes de veïnatge i els cercles socials en els quals compartim professions i temps d'oci. Els individus no som aliens als poders que s'exerceixen en aquestes tres esferes de l'espai públic. Encara més, vivim i adquirim identitat pròpia a l'interior d'aquestes relacions de poder, ja que ens integrem al si de l'Estat, en la mesura que som ciutadans; formem part del mercat fonamentalment a través de la nostra professió, és a dir, a través de la relació que mantenim amb la feina, una activitat que ens proporciona autonomia econòmica; en fi, ens integrem en la societat civil mitjançant xarxes familiars, amistats, grups d'opinió, cercles socials en els quals ens socialitzem. Els capitals adquirits al llarg de la nostra formació, a través de la trajectòria personal de cadascú, especialment el *capital econòmic*, el *capital cultural* i el *capital social o relacional* ens proporcionen una posició social canviant dins l'estratificació social (BOURDIEU, 1988). Ho vulguem o

no, som subjectes polítics, econòmics, socials, de manera que el nostre jo més íntim, la nostra identitat personal, està travessada per les institucions instituïdes en les societats on hem nascut i vivim.

En el món occidental convivim en “societats dels individus”, és a dir, en una mena de societat marcada pels processos d'individualització que es desenvolupen amb especial intensitat des del segle XIX, una societat conformada pel “procés de la civilització” (ELIAS, 1990, 1987). Vivim alhora en societats hereves de la Revolució Francesa, societats caracteritzades per un mandat constitucional democràtic, és a dir, pels imperatius de llibertat, igualtat, i fraternitat. I tanmateix, malgrat l'imperatiu constitucional democràtic, les nostres societats es caracteritzen cada vegada més pel creixement de les desigualtats, per enormes diferències socials, per la bipolarització entre rics i pobres.

Des de finals del segle XIX fins a l'actualitat la principal funció del treball social en les nostres societats ha estat promoure la protecció social dels més desatesos i sotmesos, és a dir, lluitar per la integració i el benestar dels subjectes més fràgils. Emigrants, refugiats, aturats, nens abandonats, prostitutes, mares solteres sense llar, persones que viuen en la dependència o colpejades per les malalties, gent gran sense recursos, grups segregats o discriminats en funció del seu sexe, el seu color de pell o les creences religioses, grups, en definitiva, que conformen col·lectius representatius de tota una sèrie de “problemes socials”. Tanmateix, rere aquestes poblacions en aparença perfectament delimitades, i de les quals els treballadors socials, i especialment les treballadores socials, s'han ocupat amb generositat al llarg dels darrers cent cinquanta anys, s'hi oculta una societat de classes socials en pugna, una divisió que fractura la cohesió social i contraduï els mandats constitucionals en societats que aspiren a ser democràtiques. La *qüestió social* és precisament el perill que la societat s'escindeixi de manera irreparable, el risc que una societat fracturada s'institucionalitzi, i alhora la renúncia a una societat de semblants.

Als anys setanta del segle XX, en el marc de l'Estat social keynesià, Michel Foucault va caracteritzar les societats occidentals de l'època com a societats governades per poders disciplinaris, societats en les quals s'havia produït un procés de “governamentalització de l'Estat”. L'Estat social europeu no és aliè a la confluència, avalada per l'Estat, de tota una sèrie de poders capil·lars, xarxes que el propi Foucault va caracteritzar com “una microfísica del poder”. Davant de tota una àmplia trama de poders repartits per tot el cos social Michel Foucault concedia una gran importància a les resistències, i això no només perquè èticament és necessari resistir a un sistema de producció que, mogut per l'afany de lucre, gira al voltant de l'imperi dels diners, sinó també perquè només si

Des de finals del segle XIX la principal funció del treball social ha estat promoure la protecció social dels més desatesos i sotmesos, lluitar per la integració i el benestar dels subjectes més fràgils

transformem els espais de poder i de normalització ens podem desempallegar d'unes identitats que ens han estat imposades (FOUCAULT, 1991).

Des de finals dels anys setanta del segle XX s'ha operat a escala planetària una gran transformació, un canvi social de grans proporcions que sumeix els científics socials en la perplexitat. La perplexitat sorgeix quan les nostres velles categories forjades per pensar els problemes del passat ja no ens permeten objectivar la nova realitat social que es presenta davant dels nostres ulls. En termes generals es podria dir que ens trobem en el trànsit de societats articulades al voltant dels Estats-nació a societats globalitzades, mundialitzades. Passem d'una societat industrial a una societat post industrial que ha patit una revolució tecnològica. El vell capitalisme industrial, amb les seves indústries de xemeneia, tendeix tendencialment a veure's reemplaçat per un capitalisme financer en el qual es despleguen les noves tecnologies. Quin paper hauria d'exercir el treball social en aquest nou escenari sociopolític? Em sembla que per respondre a aquesta qüestió cal pensar històricament, és a dir, cal objectivar com ha canviat la manera d'exercir el treball social des de la seva gènesi a Occident fins a l'actualitat. Per raons d'espai em referiré a tres moments clau. El primer coincideix històricament amb la seva gènesi, a finals del segle XIX i principis del XX, quan va sorgir un treball social vinculat estretament a la societat civil. El segon moment es va produir amb la institucionalització del treball social en el marc de l'Estat social keynesià. Finalment, miraré d'objectivar algunes tendències de la difusa actualitat, quan un mercat globalitzat posa en perill l'arquitectura de l'Estat social que, malgrat les seves imperfeccions i limitacions, amb tants esforços i lluites es va aconseguir construir. Per a aquesta breu genealogia dels marcs històrics i socials del treball social als països occidentals, em centraré especialment en Anglaterra i els Estats Units.

Social settlements

Els historiadors del treball social solen considerar Toynbee Hall, la institució fundada a Londres l'any 1884, el model dels *social settlements*, els centres comunitaris de veïnatge. El centre acollia voluntaris, la majoria estudiants universitaris d'Oxford i Cambridge, que col·laboraven amb els treballadors socials. De fet Jane Addams, i la seva companya Elen Gates Starr, van visitar Toynbee Hall l'any 1888, abans de fundar a Chicago, l'any següent, i a partir d'aquest model, Hull House, una de les principals experiències d'un centre social que va tenir una enorme influència en les polítiques socials nord-americanes.

Se sol afirmar que el fundador de Toynbee Hall va ser el vicari de la parròquia de Sant Judes a Londres, Samuel Barnett.

S'oblida amb freqüència l'important paper que en aquesta fundació hi va jugar Henrietta Octavia Weston Barnett (Rowland de soltera), amb qui el vicari anglicà s'havia casat l'any 1873, i és per això que s'ignora el paper que va exercir aquesta pionera del treball social en la formació de l'anomenat *settlement movement*.

Henrietta Barnett, quan va morir el seu pare l'any 1869, va heretar mig milió de lliures i es va desplaçar a Londres. En una de les reunions filantròpiques organitzades per Octavia Hill va conèixer el clergue Canon Samuel Barnett. Tots dos, per lluitar contra la pobresa, van fundar Toynbee Hall al barri deprimat de Whitechapel. En aquest assentament social, s'hi va obrir una escola primària per als nens pobres, una escola d'adults, una biblioteca, s'hi van organitzar reunions i conferències, concerts, exposicions de flors, excursions al camp i també s'hi va obrir una galeria d'art, la Whitechapel Art Gallery. Henrietta va ser especialment sensible al treball social amb nens abandonats, mares solteres i prostitutes. L'any 1873 havia creat un espai de sociabilitat anomenat Mather's Meetings amb l'objectiu de promoure xarxes de dones que facilitessin la millora de les seves condicions de vida. De fet Toynbee Hall va facilitar la incorporació al servei domèstic de moltes dones joves sense feina que eren objecte de l'explotació sexual.²

Els Barnett van publicar nombrosos llibres, entre els quals un que s'intitula *Per un socialisme pràctic. Assaigs de reforma social*. El socialisme pacífic que preconitzaven, inspirat en el socialisme utòpic, i alhora en la filantropia cristiana, seria el resultat de l'esforç personal dels pobres, de la millora de la seva autoestima amb l'ajuda dels treballadors socials i amb la solidaritat dels ciutadans, així com amb el suport de les corporacions municipals i de l'Estat per cobrir les seves necessitats bàsiques. En aquestes necessitats bàsiques s'inclouien tant les bases materials com les ètiques i estètiques que servien de guia per a l'acció social. De fet, Henrietta Barnett i la nord-americana companya de Jane Addams, la treballadora social Elen Gates Starr, es van interessar pel moviment artístic Arts and Crafts, en el qual van participar William Morris, John Ruskin i d'altres, ja que avorrien la seriació mecànica de mercaderies generada pel capitalisme industrial. L'alternativa, segons el seu parer, passava per produir objectes bells, arte-

² Henrietta Octavia Weston Rowland, abans de conèixer Samuel Barnett, va treballar amb Octavia Hill, la fundadora a Anglaterra de la Charity Organization Society (COS). Octavia Hill era filla de James Hill, un comerciant de cereals seguidor del socialista Robert Owen, i va ser la principal inspiradora dels assentaments socials entesos com a formes d'organització tendents a la convivència pacífica entre rics i pobres en un ambient comunitari (WATKINS, 2005). Sobre l'ètica imperant a Toynbee Hall i els seus vincles amb el sindicalisme i el cooperativisme és interessant el llibre de Meachan intitulat *Toynbee Hall and Social Reform 1880-1914* (1987).

sans, artístics, en un món també guiat per la recerca de l'equilibri i la bellesa. A partir de la creació l'any 1887 de l'Arts and Crafts Exhibition Society a Londres aquest moviment es va expandir, un moviment alhora artístic i ecològic, en la línia del cooperativisme, que va assolir el seu apogeu entre els anys 1880 i 1920, és a dir, coincidint amb la gran expansió dels *social settlements*.

Quan es va crear Toynbee Hall els censos oficials de Londres estimaven l'existència de 8.600 prostitutes a la ciutat. Segons les estadístiques policials a Whitechapel hi havia 62 prostíbuls i unes 1.200 prostitutes. Whitechapel era per tant el lloc de Londres amb més presència de prostitutes. Com Helen Bosanquet, creadora de l'Escola de Sociologia de la COS, i altres treballadores socials, Henrietta estava convençuda que el potencial per al desenvolupament personal passava per la ciutadania activa dels indigents.

L'any 1888, més concretament entre el 31 d'agost i el 9 de setembre d'aquell mateix any, cinc prostitutes van ser salvatgement assassinades i mutilades a Whitechapel. Es deien Mary Ann Nichols, Annie Chapman, Elizabeth Stride, Catherine Eddowe i Mary Jane Kelly. El brutal assassí, conegut popularment com Jack the Ripper, Jack l'Esbudellador, reptava la policia i la premsa perquè endevinessin la seva identitat, una identitat sobre la qual encara se segueix especulant. Judith R. Walkowitz, en un llibre fascinant, *La ciutat de les passions terribles*, defensa que la por "al monstre que recorre els carrers en busca de dones caigudes" va aixecar un mur de contenció contra la gran alenada que aleshores es va produir a favor de l'emancipació de les dones. Al voltant de Whitechapel les dones, a les quals Walkowitz anomena "les activistes de la caritat", van constituir la punta de llança de la presència de l'anomenada "nova dona" en els baixos fons de la ciutat, espais fins llavors acotats exclusivament als homes. "A poc a poc", escriu, "les dones dedicades a la filantropia es van establir com a persones que hi veien més enllà que els homes, perquè veien el costat domèstic de la pobresa. [...] Atesa la seva peculiar situació social, les dones de la burgesia van obtenir també nous significats socials, noves «veritats» de les seves exploracions urbanes. A diferència dels investigadors masculins, els relats dels quals, en paraules d'una voluntària victoriana, feien «la impressió de l'estrany que fa visites oficials durant les hores d'oficina», aquestes dones passaven moltes hores amb les dones i els nens, les seves principals fonts d'informació, escoltant els seus relats" (WALKOWITZ, 1995: 120-121).

Judith Walkowitz és crítica amb els Barnett, especialment amb el vicari, perquè segons el seu parer, "va excloure les dones del seu centre perquè temia que agafessin el comandament del moviment", alhora que promovia la formació d'una classe d'elit de mascles formada per buròcrates il·lustrats (WALKO-

WITZ, 1995: 127). L'alarma social generada pels crims de l'Esbudellador va produir un retraïment de les dones de l'espai públic, al mateix temps que es va intensificar la separació entre les dones burgeses i les de les classes populars. La condició d'"esposa i mare" va adquirir un valor afegit, com a marca de respectabilitat, alhora que la vulnerabilitat de les dones, identificades exclusivament com a "víctimes que necessiten protecció", es va estendre més enllà de Whitechapel al llarg de l'espai urbà. Una campanya de moralització important i esbiaixada, amb el suport dels mitjans de comunicació, va posar el fre al moviment emancipador de la dominació de classe i de la dominació masculina.

Com ja s'ha assenyalat, quan Jane Addams i Ellen Gates Starr van tornar a Chicago del seu viatge per Europa es van inspirar en Toynbee Hall per a la fundació de Hull House. Es tractava de posar en marxa una institució de trobada entre subjectes de diverses nacionalitats, races, classes, edats i sexes per convertir-la en un laboratori social que serviria de palanca per al desenvolupament d'una "democràcia radical". Mary Jo Deegan, que va analitzar sociològicament la formació i el desenvolupament d'aquest projecte d'experimentació social, assenyalava que l'expressió "democràcia radical" significava per a Jane Addams i el seu equip que a partir d'uns principis democràtics, portats fins a les últimes conseqüències, es podria desenvolupar una igualtat social, econòmica i política completa. Tothom tenia dret a participar en la gestió de l'espai públic, a intervenir en la presa de decisions sobre assumptes que afectaven directament les seves vides i el model de societat. Hull House havia de ser un espai obert enmig de la societat que proporcionés a la gent la capacitat de conviure junts, i al mateix temps havia de ser "un centre per desenvolupar anàlisis empíriques, estudis i debats" (DEEGAN, 1990: 39).

Uns anys després, al 1892, les *Societats per una cultura ètica* organitzaren una escola d'estiu a Plymouth, Massachusetts, a la qual van convidar nombrosos representants del *new settlement movement*. El líder del grup era Robert A. Woods, que, també després de visitar Toynbee Hall, va fundar a Boston un altre assentament social, Andover House. A l'època de l'escola d'estiu a Plymouth l'activista Robert A. Woods acabava de publicar precisament un llibre intítulat *English Social Movements*, on es referia als assentaments socials anglesos. En aquella trobada també hi van participar Vida Dutton Scudder, Helena Dudley, Julia C. Lathrop i la mateixa Jane Addams, que va intervenir per presentar la seva manera d'entendre els centres socials de veïnatge. Anys després, el 1910, al seu llibre *Twenty Years at Hull-House*, Jane Addams va recollir al capítol VI aquesta intervenció intítulada "El valor subjectiu d'un centre social". En aquest text va defensar que els centres socials creats en i per a la comunitat constituïen una via vàlida d'aproxima-

Es tractava de posar en marxa una institució de trobada entre subjectes de diverses nacionalitats, races, classes, edats i sexes per convertir-la en un laboratori social que serviria de palanca per al desenvolupament d'una "democràcia radical"

ció a la qüestió social. Enfront dels que s'esgoten teoritzant sense parar, i enfront a aquells que dilapiden els seus esforços en una practica cega, els centres de veïnatge, incardinats als ajuntaments i a les comarques, uneixen al mateix temps la teoria i la pràctica, són espais de trobada, de participació, de decisió. El pressupost basic que els sustenta és que tothom, homes i dones, estem units per una mateixa humanitat compartida. Per tant podem i hem d'ajudar-nos els uns als altres, i els *settlements* han de ser espais d'encontre, de comunicació, d'ajuda mútua. La necessitat subjectiva d'obrir un centre social, com Hull House, estava empesa per factors com ara "el desig d'interpretar la democràcia en termes socials", l'impuls de trobar la font de les nostres vides, i de contribuir al progrés humà, en definitiva, el moviment cristià cap a l'humanitarisme. "Les cases socials de veïnatge són", escriu, "un esforç experimental per ajudar a la solució dels problemes socials i industrials generats per les modernes condicions de vida a la gran ciutat" (ADDAMS, 1998: 79-87).

Segons les estadístiques oficials entre el 1890 i el 1910 van entrar als Estats Units més de 12 milions d'emigrants europeus. L'any 1913 hi havia 413 *settlements* en 32 estats. De fet, l'any 1911 es va crear el National Foundation of Settlements and Neighborhood Centers i el 1922, quasi coincidint amb la creació de l'Associació Americana de Treballadors Socials, el moviment es va expandir amb la creació de la International Federation of Settlements. En el rerefons d'aquesta enorme mobilització sociopolítica hi bategava el somni d'una veritable democràcia social a la qual havien de concórrer els esforços de tothom. Calia fer de la societat civil una veritable comunitat harmònica, fraternal, de ciutadans lliures i iguals. Per desenvolupar aquest "experiment social" les dones de Chicago compromeses amb l'anàlisi i la intervenció social, encapçalades per Jane Addams, van ser les primeres en acudir a la cita.³

---

³ Als *settlements* hi concorrien tota una sèrie de corrents ideològics que anaven des del socialisme llibertari, al feminisme, la caritat, la filantropia, i la sociologia científica (ÁLVAREZ-URÍA RICO i PARRA CONTRERAS, 2014).

L'Estat social contra els cinc gegants malvats

Com es va passar de la filantropia i la caritat al treball social secularitzat? Tot sembla indicar que els *social settlements*, en incardinar al col·lectiu de treballadors socials a la comunitat, van suscitar al mateix temps la qüestió de la lluita contra la desorganització urbana i la qüestió de la precarietat laboral i l'atur com a problemes estructurals. Per abordar tant la *qüestió urbana* com la *qüestió social* els treballadors socials comptaven amb dades primàries obtingudes a partir de la seva pròpia pràctica solidària, però alhora, molt aviat, van establir una aliança amb activistes polítics, sindicalistes, sociòlegs, periodistes radicals, urbanistes... Es tractava de recollir dades objectives, diagnosticar els mals, i participar en la recerca de solucions. Jane Addams, per exemple, va tenir una relació molt estreta amb els sociòlegs del departament de sociologia de la Universitat de Chicago. Per la seva banda, a Londres, Beatrice Webb, que es va iniciar en el treball social a la COS, a la dècada dels vuitanta, va començar a treballar en l'equip d'investigadors de Charles Booth sobre *La vida i la feina de la gent a Londres*. De fet un dels primers articles de Beatrice Webb feia visibles les dures condicions de feina existents als ports de Londres. L'any 1897 Beatrice i el seu company Sidney Webb van publicar *La democràcia industrial*, un llibre basat en entrevistes i en l'observació participant (WEBB i WEBB, 2004). Tots dos van fundar la London School of Economics, des d'on van promoure el desenvolupament de les ciències socials així com la formació dels treballadors socials. Tanmateix el veritable pas de gegant en el qual s'inscriu la completa professionalització i secularització del treball social es va produir a l'interior de l'Estat social.

Els *social settlements* miraven de contribuir, de forma voluntària, a satisfer les necessitats vitals de les poblacions més pobres, mentre que l'Estat social estava obligat a desenvolupar mesures protectores en nom d'un dret universal de ciutadania. Com es va passar del *reconeixement de les necessitats* al *reconeixement dels drets*? Tot sembla indicar que el compromís de dones sindicalistes, socialistes, i treballadores socials va ser decisiu per a la substitució de la caritat per la justícia i, per tant, per a la creació de les proteccions socials a l'interior del nou Estat social. En el pas de la societat civil a la protecció social per l'Estat social la llarga lluita de les dones pel dret al vot sembla haver estat un graó clau, estratègic, per tant, per confiar en l'Estat, i participar en l'acció social de l'Estat, calia lògicament que les treballadores socials deixessin de sentir-se discriminades i expulsades per l'Estat del camp polític. El sufragi femení el van conquerir les dones nord-americanes l'any 1920, i les angleses el 1928. L'entrada de les dones al joc polític no només va transformar les velles

regles del joc, sinó també el seu compromís amb les atencions i amb la protecció social.⁴

El canvi de rumb de la centralitat de la societat civil a la centralitat de l'Estat queda ben reflectit en la conferència que va impartir l'economista de Cambridge John Maynard Keynes a Oxford l'any 1924, una conferència que va servir de base al conegut assaig intitulat *El final del laissez-faire*. En aquesta intervenció Keynes advocava ja a favor que "una institució central" es fes càrrec del "control deliberat de la moneda i del crèdit". Segons ell, s'estava produint en aquell moment en les societats industrials el pas d'un capitalisme de petites empreses familiars a un capitalisme *socialitzat* caracteritzat per les grans empreses de serveis públics, juntament amb el naixement de grans corporacions privades.

El 10 de juny de 1930 J. M. Keynes va impartir una conferència a la Residència d'Estudiants de Madrid intitulada "Possible situació econòmica dels nostres nets". Robert Skidelsky, bon coneixedor de l'obra de l'economista de Cambridge, considera que aquesta conferència és un bon exponent de la filosofia social de base del keynesianisme. Keynes es distanciava tant dels revolucionaris ("que tot ho veuen malament i per als quals l'únic remei és un canvi violent"), com dels reaccionaris ("que consideren que tot experiment innovador és arriscat"), i estava convençut que el futur obriria el camí a una societat en la qual s'hauria resolt "el problema econòmic" i en la qual, finalment, els éssers humans podran gaudir de llibertat i de temps lliure per dedicar-se a cultivar "l'art de viure". El problema econòmic desapareixerà com a "problema permanent de la raça humana" i el temps laboral s'escurçarà extraordinàriament. La societat es pacificarà i desapareixerà la violència. "Però a més de tot això", assenyala Keynes, "procurarem repartir les poques tasques que queden, de la manera més equitativa possible, perquè a ningú li falti el pa de la feina de cada dia" (KEYNES, 1932: 15-17).

La Gran Depressió de 1929 havia situat una vegada més al centre del debat polític la qüestió del treball. El 1933 l'atur colpejava als EUA més de 13 milions de treballadors dels dos sexes. La publicació de John Maynard Keynes al febrer de 1936 de la *Teoria general de l'ocupació, l'interès i els diners* proporcionava un paper central a l'Estat i a la fiscalitat per combatre la desocupació. En aquest nou escenari de crisi econòmica i so-

---

⁴ Abram de Swaan, que va realitzar una història de l'Estat social en la qual subratlla el pas "de la caritat a la consciència social", sosté que "el desenvolupament d'un sistema públic de seguretat social ha constituït una innovació administrativa i política de primer ordre, comparable en importància a la introducció de la democràcia representativa, i molt subestimada com un dels èxits de la tècnica administrativa" (DE SWAAN, 1992: 176). Per la meua banda, he defensat la tesi que l'entrada de les dones en el camp polític va transformar en profunditat la vella cultura política (ÁLVAREZ-URÍA, 2013).

cial calia avançar cap a un sistema productiu controlat, calia en suma disciplinar el mercat. La *Teoria general* obria el camí a una *economia social* que era una alternativa al liberalisme econòmic, però també al feixisme i a l'estalinisme soviètic. A l'interior de la recerca d'una societat justa l'acció dels treballadors socials resultava essencial.

El 1938 el sociòleg Karl Mannheim, després de ser expulsat de la seva càtedra de Frankfurt per part dels nazis, va ser convidat a impartir al Manchester College de la Universitat d'Oxford una sèrie de quatre conferències en les quals va afirmar que la gran tasca de la sociologia és abordar el problema de la planificació i reflexionar sobre "els mitjans per guiar aquest procés cap al seu punt òptim". A les conferències el sociòleg hongarès mirava de presentar una alternativa als totalitarismes que passava per la planificació des de l'Estat democràtic. L'alternativa contra el liberalisme i contra els totalitarismes de dretes i d'esquerres passava per tant per un reformisme radical, és a dir, per la planificació en i per a la llibertat.⁵ Per tal de donar aquest impuls els reformadors socials van haver de fer front en el terreny de les idees a enemics interiors com els nous liberals, entre ells personatges tan influents com Lippmann, Mises, Hayek i Karl Popper. Tanmateix Keynes i Mannheim no estaven sols, comptaven amb forts suports, com els lúcids treballs de Karl Polanyi, i també amb el compromís de les treballadores socials més compromeses.

Frances Perkins, la intel·ligent treballadora social que va ser resident a Hull House, i que va participar activament en centres comunitaris, també va ser una estreta col·laboradora política en el gabinet governamental de Franklin D. Roosevelt, el president que va promoure el New Deal.⁶ En unes animades memòries ens relata com, després del crac del 29, es va endegar la protecció social per als aturats i la gent gran desprotegida. Tant Roosevelt com Perkins somiaven amb una assegurança nacional per a tothom, que aniria "des del bressol fins a la tomba", i que cobriria els grans riscos socials, entre els quals l'assegurança de malaltia, però hi van trobar resistències, com les del Tresor, i van haver d'accontentar-se amb una seguretat social federal molt més limitada que la somiada. Va ser el treballador social Harry Hopkins qui va proposar que la

⁵ "L'error del liberal va ser fer-se massa introvertit, no advertir la importància de l'ambient i, per contra, atribuir totes les forces creadors al subjecte [...]. Però si el liberal tendia a ser cec per a l'ambient, els socialistes i els feixistes tendeixen a ser-ho per al subjecte" (MANNHEIM, 1963: 275-337).

⁶ Frances Perkins va comptar, entre d'altres, amb el suport d'Eleanor Roosevelt, cosina i esposa del president. Eleanor es reunia amb altres dones feministes a la Junior League for the Promotion of Settlement Movements. Va col·laborar a Nova York en el Rivington Street Settlement House, i durant el New Deal va rebre el suport polític de Rose Schneiderman, Maud Swartz i altres activistes socials i polítiques vinculades als sindicats i al treball social.

beneficència i l'assegurança social anessin juntes. Va defensar que l'objectiu no era tant cobrir necessitats com fer efectius els drets dels ciutadans. La Llei de la seguretat social (Social Security Act) es va aprovar l'agost de 1935 amb el vot de demòcrates i de bona part dels republicans, ja que només van votar-hi en contra pocs diputats. Perkins assenyala que Beveridge també va estar l'any 1934 als EUA i es va entrevistar amb el president Roosevelt, però no sabem quin va ser el seu influx en la nova llei (PERKINS, 1946: 278-301). Beveridge provenia d'una tradició social cristiana, i entre el 1903 i el 1905 va ser el subdirector de Toynbee Hall. La participació de Beveridge en el desenvolupament de polítiques socials li va permetre establir amistat amb els Webb, fet que explica la seva actitud reformista i la seva constant preocupació pels estrets vincles existents entre les condicions de treball i la pobresa.

El 1942, en plena guerra contra el nazisme i el feixisme, es va fer públic a Anglaterra, l'Informe Beveridge. Lluitar contra la pobresa, les malalties, l'analfabetisme, els habitatges insalubres i la desocupació, equivalia a enfrontar-se als "cinc gegants del mal" (Want, Disease, Ignorance, Squalor e Idleness), que generen sofriment i minen les mateixes bases de la democràcia. Per lluitar per la igualtat no n'hi havia prou amb el creixement econòmic, també calia redistribuir béns i serveis, és a dir, adoptar decisions que afecten l'*estructura econòmica* i l'estatut de la propietat en les societats capitalistes, és a dir, posar límits a la lògica mateixa de la societat de mercat. En aquest sentit es pot afirmar que l'Informe Beveridge va apostar clarament per subordinar el mercat als interessos de la societat. La possibilitat d'acabar amb la pobresa, tant a escala nacional com internacional, va aparèixer aleshores com un objectiu realitzable en un proper futur en pau (BEVERIDGE, 1989). A l'interior d'aquesta enorme ofensiva societària les treballadores socials i els socialistes es van sentir més motivats que els conservadors a l'hora de comprometre's en el desenvolupament del nou pla, un pla que fou clau per a la formació i el desenvolupament de l'Estat social.

Contra tot pronòstic el Partit Laborista, liderat per Clement Attlee, va guanyar les primeres eleccions generals que van tenir lloc a Anglaterra després de la guerra, l'any 1945. El gran derrotat fou el Partit Conservador de Winston Churchill. Durant la campanya electoral el Partit Laborista es va fer seu l'Informe Beveridge i el va convertir en la base del seu programa, mentre els conservadors exhibien en els actes electorals el *Camí de servitud* de Friedrich Hayek, que s'havia publicat l'any anterior. Naixia així, contra la fe neoliberal en la centralitat del mercat, "l'esperit del 45", que el cineasta Ken Loach va reflectir de manera brillant a la pel·lícula que porta el mateix títol. Anglaterra faria de model a tot Europa, de manera que el desenvolupament econòmic i el desenvolupament dels drets socials, es convertien en els dos vectors sincronitzats de les polítiques socialdemòcrates.

Proteccions socials per fer front a la globalització neoliberal

A finals dels anys setanta el compromís social progressista va començar a esquarterar-se, ja que els governs neoconservadors de Ronald Reagan i de la Dama de Ferro van assumir les pressions per retornar a la centralitat del mercat. El novembre del 1989 es va esfondrar el mur de Berlín, i el desembre del 1991 desapareixia la Unió Soviètica. La cançó neoliberal de Friedrich Hayek, que va sonar abans a Anglaterra i als EUA que a la resta de països, va ser cantada en coral pels grans poders financers del món, i a les seves veus s'hi van sumar alguns departaments universitaris d'economia, especialment els de les grans universitats nord-americanes, així com alguns sociòlegs com Nathan Glazer, George F. Gilder i Charles Murray (ALVAREZ-URÍA, 1998). Va ser aleshores quan organismes internacionals sorgits de la derrota dels feixismes per propiciar la solidaritat entre nacions i pobles, com el Fons Monetari Internacional, el Banc Mundial, i l'Organització Mundial de Comerç, van passar a transformar-se en els millors aliats del capital. El desplegament mediàtic té un poder limitat si no té el suport dels poders fàctics, però quan governants sense escrúpols van emprendre el procés de privatització de béns de propietat social, i van afavorir amb les seves polítiques la deregulació del treball, va ser molt important que revistes econòmiques i departaments universitaris, amb Harvard al capdavant, asseguressin amb el seu prestigi que finalment s'entrava en el camí de "l'ortodòxia econòmica". A l'ombra de les propostes neoliberals va ressorgir la utopia negativa d'una "economia pura", és a dir, una economia autoregulada pel mercat que avança com un boig sense comptar al seu pas amb el fre de la societat civil ni de l'Estat.⁷ Serveixi tan sols un exemple del canvi social. Després de la bombolla financera que va desencadenar el crac del 29 el president Franklin D. Roosevelt va aprovar el 16 de juny de 1933 la Llei Glass-Steagall, que obligava a gestionar de manera clarament diferenciada els bancs de dipòsit de les agències d'inversió. Com el mateix president Roosevelt va assenyalar "prefereixo rescatar a qui produeix aliments que a qui produeix misèria". Doncs bé, aquella llei que protegia els estalviadors va ser finalment derogada -després de successius embats dels poders financers contra ella- i substituïda l'any 1999 per la Llei Gramm-Leach-Bliley, de manera que els bancs de dipòsit van entrar al

⁷ El Col·loqui Lippmann a París, organitzat a l'agost del 1938 pel periodista nord-americà Walter Lippmann i per l'economista francès Louis Rougier, va servir per avançar les bases del projecte neoliberal. Es podria resumir el canvi de rumb com una substitució de l'economia keynesiana per les propostes neoliberals de Hayek (WAPSHOTT, 2013). Convé recordar que l'any 1945 Karl Polanyi va publicar el seu sòlid i imponent llibre contra la societat de mercat (POLANYI, 2016).

Als nostres temps la puixança dels interessos privats i el desenvolupament dels mercats especulatius lliures d'entrebancs assenyalen un declivi de les societats democràtiques planificades i l'auge de l'anomenada mundialització

joc dels fons d'alt risc, van comprar i vendre bons porqueria, i van prodigar sense solta ni volta les *hipoteques subprime* -responsables a Espanya de la bombolla immobiliària-, és a dir, es va apoderar de l'esfera econòmica tot un entramat fraudulent de valors i operacions d'enginyeria financera, fins que es va desencadenar la crisi del 2008.

Als nostres temps la puixança dels interessos privats i el desenvolupament dels mercats especulatius lliures d'entrebancs assenyalen un declivi de les societats democràtiques planificades i l'auge de l'anomenada mundialització. L'esperit de la nostra època dista de valorar les institucions públiques de propietat social que en els països industrials estan sent desestabilitzades, o bé desmantellades. La planificació econòmica pels Estats democràtics ha cedit terreny davant les coaccions de les multinacionals i els grans poders financers als governs. Aquests, obsessionats amb abaratir la feina, abajar els impostos als molt rics, reduir la despesa pública, eliminar els drets reals en la transmissió de les grans fortunes, i maximitzar les comissions dels banquers, han procedit a transferir al mercat béns que abans eren de tothom recurrent a les habituals privatitzacions d'empreses públiques i d'altres béns de propietat social. Les privatitzacions produeixen un efecte de deslegitimació del poder de l'Estat i de les seves polítiques democràtiques, però a més buiden les institucions públiques del valor social de la solidaritat, fet que genera la ruptura de vincles socials ja que les institucions públiques haurien de ser espais de recer per a tothom. La seva pèrdua resulta irreparable i sumeix els ciutadans amb més manca d'assistència i sotmesos a la solitud, sense cap altre recurs que demanar l'auxili de la filantropia, el voluntariat, la caritat, o un suport psicològic proporcionat pels especialistes de la ment. L'avanç dels fonamentalismes als nostres temps, l'empenta de les religions i l'obsessió per la identitat personal i nacional, per exemple, constitueixen l'altra cara del procés incessant d'erosió de les proteccions socials. En el nou clima fred de precarització del treball, por, i solitud, els poders mediàtics ens turmenten constantment amb amenaces difuses, fins al punt que hi ha sociòlegs universitaris que, guiats per aquest miratge, ens asseguren que vivim en "la societat del risc". L'imaginari de la por a una catàstrofe difusa juga avui una funció semblant a què en el seu moment van jugar els crims de l'Esbudellador: trencar les xarxes de solidaritat apel·lant al "campi qui pugui".

Quan es tancava l'any 2017 tres informacions extretes dels mitjans de comunicació posen de manifest alguns canvis que s'han anat produint a l'ombra de la crisi de la societat salarial:

1. El 55% de la població mundial viu actualment sense protecció social (jubilació, atur, assistència sanitària, etc.). Aquesta notícia, feta pública per l'Organització Mundial del Treball el novembre de 2017, pot llegir-se en

paral·lel amb el primer Informe sobre les desigualtats mundials realitzat per cent economistes de la World Wealth and Income Database, que va ser presentat el dijous 14 de desembre del 2017, on es mostra que en totes les parts del globus, entre el 1980 i el 2016, han crescut les desigualtats econòmiques, de manera que, en el període citat, l'1% de les persones més riques del món ha acaparat el 27% del creixement de les rendes, mentre que el 50% més pobre ha hagut de conformar-se només amb el 12%. Europa continua sent la regió en la qual les desigualtats van créixer menys perquè encara compta amb un sistema de redistribució i una fiscalitat més progressiva, així com amb un sistema salarial més favorable a les classes populars, i un sistema educatiu més equitatiu. A Europa també han crescut molt les desigualtats socials, però s'han vist esmorteïdes per l'Estat social (cf. CHARREL, DE VERGÈS i ESCANDE, 2017).

2. Segons el Ministeri de Treball a l'any 2017 es van formalitzar a Espanya 21,5 milions de contractes de feina, una xifra històrica. Tanmateix 19,6 milions d'aquests contractes van ser temporals, és a dir, nou de cada deu dels nous llocs de feina són feines precàries. L'atur registrat disminueix en 290.000 persones, fins als 3,4 milions de treballadors, el nivell més baix en els darrers vuit anys. L'afiliació a la Seguretat Social, que compta amb 18,46 milions d'afiliats, va pujar en 611.146 cotitzants, la xifra més alta des del 2005. I no obstant això els beneficis empresarials creixen alhora que es deterioren els salaris dels treballadors i augmenta la inestabilitat laboral (cf. GÓMEZ, 2018).
3. En l'actualitat a la Borsa de Wall Street als Estats Units compten amb trenta-una empreses entre les cinquanta companyies més riques del món. Concretament són nord-americanes les següents cinc primeres empreses amb més capitalització: Apple (la capitalització borsària de la qual assoleix els 717.065 milions d'euros), Google (607.502 milions d'euros), Microsoft (549.702 milions d'euros), Amazon (469.425 milions d'euros) i Facebook (428.983 milions d'euros). Aquestes cinc empreses es van crear entre el 1975 i el 2004, és a dir, són empreses que es van desenvolupar, fins a convertir-se en gegants, en el marc de la globalització neoliberal. Després de les noves tecnologies el segon sector amb més poder econòmic és el poder financer. En tercer lloc figuren les empreses de telecomunicacions. Les grans indústries de xemeneia s'han volatilitzat. Les empreses vinculades a l'"or negre" del petroli i a les matèries primeres, que van ocupar posicions elevades als anys setanta, ara queden relegades en el rànking de l'economia mundial (cf. DELGADO, 2017).

Les tres notícies són representatives del nostre món, reflecteixen la desigual distribució de la riquesa, la precarització laboral, el pas del capitalisme industrial al capitalisme financer globalitzat, marcat profundament per l'auge de les noves tecnologies i l'afany depredador del nou capitalisme. Ens trobem amb el pas de societats industrials articulades al voltant de l'Estat-nació a una mundialització dels mercats que limita l'acció dels Estats, desestabilitza la integració en el treball, i genera més desigualtats socials. Tanmateix, les diferències entre uns països i els altres són enormes i els economistes de les desigualtats proven que en els països petits els poders oligàrquics solen ser més grans que en els grans. En qualsevol cas als països occidentals hem passat, durant els últims quaranta anys, d'una societat vertebrada per l'Estat social a una societat globalitzada. Aquests canvis afecten evidentment a l'estatut del treball assalariat, i per tant també l'estatut del treball social que es va desenvolupar a l'ombra de l'Estat social. La crisi també afecta directament el compromís socialdemòcrata. L'economista nord-americà Branko Milanovic plantejava recentment una pregunta clau: "Poden romandre estables i democràtiques les societats en les quals hi cohabitaven persones amb rendes i nivells de consum extremadament diferents? (MILANOVIC, 2017: 5). La seguretat social, les proteccions socials sorgides contra els cinc gegants per cobrir els riscos dels treballadors sobreviuen amb dificultats als països occidentals, però la crisi de la societat salarial, a la qual estan vinculades les proteccions al treball, genera nous problemes d'integració i, per tant, nous reptes per al treball social, un escenari nou que exigeix noves formes de pensar i noves pràctiques, sense renunciar als vells drets conquerits.

Què cal fer?

La crisi del treball assalariat provocada per l'auge de les noves tecnologies, les polítiques neoliberals i la globalització dels mercats han fragilitzat l'Estat social i alhora les polítiques socialdemòcrates que vinculen el creixement econòmic amb les proteccions socials. Tots aquests canvis van obligar els Estats a introduir nous dispositius estratègics al territori, i a recórrer a nous agents, entre ells les ONGs, que van desestabilitzar també el tradicional treball social professional. Un país com França, que continua sent un dels estats més igualitaris del món, ha vist com entre el 1983 i el 2014 l'1% de la població més rica ha incrementat en un 98% els seus ingressos davant d'un creixement del 31% dels ingressos de la resta de la població. El pes de la pressió fiscal és cada vegada menys en la reducció de les desigualtats i, com a contrapartida, amb més freqüència els ciutadans es veuen

tenallats entre economies fraudulentess i polítics corruptes. Les desigualtats tanmateix no es mesuren tan sols en termes monetaris, sinó també en termes de condicions de vida, equipaments als barris, desigualtats entre les regions, desigualtat d'oportunitats en funció del gènere, l'edat, el lloc de naixement. Les deslocalitzacions d'empreses, el blanqueig de diner negre, els paradisos fiscals, el recurs a l'enginyeria financera, els negocis bruts i les màfies estan a l'ordre del dia, i a mesura que es debilita la cohesió social augmenta un procés egoista d'individualització que mina la moral social, la moral de la ciutadania.

El retorn de la qüestió social, que Keynes considerava ja als anys trenta del segle XX gairebé una qüestió resolta per als seus nets, ens obliga a reforçar els llaços de solidaritat per aprofundir en la democràcia social. A Amèrica i a bona part d'Europa l'erosió del patrimoni públic en nom de la centralitat dels mercats globalitzats ha donat ales a demagogs nacionalistes i xenòfobs. Estem obligats a inventar una manera de viure junts en societats globalitzades per construir societats de semblants, societats justes, democràtiques, en les quals cal introduir noves formes de solidaritat. Els nostres problemes més apressants són reals, objectivables, podem i hem de solucionar-los si els abordem amb determinació.

En termes generals es pot dir que hem avançat en els diagnòstics de la crisi, i també en les propostes de sortida, que passen per disciplinar els mercats i impulsar a escala global la ciutadania social. Des de plantejaments sociològics, i en el marc de la sociologia crítica francesa, Robert Castel va analitzar sociohistòricament com es va produir la formació i la crisi de la societat salarial i, davant de les retòriques de l'*exclusió social*, que tant prodiguen les agències confessionals de caritat, va posar de manifest que els processos de ruptura de l'afiliació dels *perdedors* de la globalització enfonsen les seves arrels en la desestabilització del treball estable protegit per drets. Lluny de defensar la renda bàsica universal, que redueix exclusivament la qüestió social a una qüestió d'ingressos monetaris, i deixa al marge el treball, va plantejar que les alternatives passen per potenciar la formació laboral, repartir el treball i vincular drets efectius a la feina (CASTEL, 1997, 2009). Jacques Donzelot, al seu torn, va posar de manifest com "la qüestió urbana" és inseparable de "la qüestió social" i com la globalització econòmica obliga a passar d'allò "social per compensació" a un "social d'inversió o competició" que implica actualitzar la formació laboral i mobilitzar els recursos amb els quals compta la societat per fer més estrets els vincles de solidaritat (TABARES, 2017; RENDUELES 2017). Les seves propostes no estan gaire allunyades de les de Pierre Rosanvallon, que va plantejar la necessitat de repensar avui l'Estat social per passar d'un "Estat passiu de benestar" a un Estat "actiu", a una nova forma de pensar el fet social arrelada

La crisi del treball assalariat provocada per l'auge de les noves tecnologies, les polítiques neoliberals i la globalització dels mercats han fragilitzat l'Estat social i alhora les polítiques socialdemòcrates que vinculen el creixement econòmic amb les proteccions socials

El projecte d'una Europa solidària, oberta al món, sense fronteres disposada a "salvaguardar mitjançant l'acció col·lectiva i organitzada les solidaritats amenaçades per les forces econòmiques", requereix dotar-nos d'institucions democràtiques supranacionals per construir un Estat federal

en "una nova cultura política" (ROSANVALLON, 1995). També Pierre Bourdieu, en els darrers anys de la seva vida, va fer certes crides en nom de l'universalisme, l'igualitarisme i l'internacionalisme, a "l'empoderament" dels col·lectius progressistes per una Europa social. El projecte, compartit per milions de ciutadans, d'una Europa solidària, oberta al món, una Europa sense fronteres disposada a "salvaguardar mitjançant l'acció col·lectiva i organitzada les solidaritats amenaçades per les forces econòmiques", requereix dotar-nos d'institucions democràtiques supranacionals per construir un Estat federal (BOURDIEU, 2001). La nova realitat dels Estats Units d'Europa, a incloure a l'agenda dels partits polítics i els moviments ciutadans, implica alhora una Europa política, econòmica, social i ecològica, en la qual s'ha de combinar l'acció local dels ajuntaments amb les cooperatives, els experiments socials, els centres veïnals, la defensa de la diversitat cultural i la conservació del patrimoni de la humanitat. No necessitem una Europa fortalesa encastellada en el proteccionisme. L'Europa social a construir ha de servir-nos per caminar cap a un món global que compti amb organismes internacionals de cooperació, així com de regulació i control dels circuits financers. Hem d'avançar cap a un projecte redistributiu i participatiu que promogui "la protecció social universal, el dret al treball, el reconeixement sindical i la negociació col·lectiva". Necessitem un nou New Deal per a Europa construït al voltant d'un ideal de justícia universal, així com plans i programes de cooperació internacional per repensar, planificar i avançar cap a un món més just (AGLIETTA i BRAND, 2013).

Bibliografía

- ADDAMS, Jane. *Twenty Years at Hull-House with autobiographical notes*. Nova York: Penguin Books, 1998. ISBN: 0 14 11.8099 4.
- AGLIETTA, Michel; BRAND, Thomas. *Un New Deal pour l'Europe*. París: Odile Jacob, 2013. ISBN: 978-2-7381-2902-4.
- ÁLVAREZ-URÍA RICO, Fernando; PARRA CONTRERAS, Pilar (2014). The Bitter Cry: materiales para una genealogía de la identidad profesional de las pioneras del Trabajo Social en Inglaterra y los Estados Unidos. *Cuadernos de Trabajo Social*, vol. 27, núm. 1, p. 93-102. ISSN: 0214-0314.
- ÁLVAREZ-URÍA, Fernando. Retórica neoliberal. La gran ofensiva de los científicos sociales contra la políticas sociales en EE. UU. *Claves de la razón práctica*, 1998, núm. 80, p. 20-28. ISSN: 1130-3689.
- ÁLVAREZ-URÍA, Fernando. Sociología y libertad. El debate entre Friedrich Hayek y Karl Mannheim sobre el estatuto del mercado en la sociedad. *Arxius de Ciències Socials*, 2005, núm. 12-13, p. 13-40. ISSN: 1137-7038.
- ÁLVAREZ-URÍA, Fernando. Mujeres y política. Las políticas de las mujeres en la España de la Segunda República y la guerra civil. *Papers. Revista de sociología*, 2013, vol. 98, núm. 4, p. 629-646. ISSN: 0210-2862.
- BEVERIDGE, William. *Seguro social y servicios afines. Informe de Lord Beveridge*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Seguridad Social, 1989. ISBN: 84-7434-542-1.
- BOURDIEU, Pierre. *La distinción. Criterio y bases sociales del gusto*. Madrid: Taurus, 1988. ISBN: 84-306-0236-4.
- BOURDIEU, Pierre. *Contrafuegos 2. Por un movimiento social europeo*. Barcelona: Anagrama, 2001. ISBN: 84-339-6164-0.
- CASTEL, Robert. *Las metamorfosis de la cuestión social. Una crónica del salariado*. Buenos Aires: Paidós, 1997. ISBN: 950-12-5457-7.
- CASTEL, Robert. *La montée des incertitudes. Travail, protections, statut de l'individu*. París: Seuil, 2009. ISBN: 978-2-02-051042-4.
- CHARREL, Marie; DE VERGÈS, Marie; ESCANDE, Philippe. Les inégalités explosent, l'instabilité politique menace. *Le Monde, Cahier d'économie*, 15-XII-2017, p. 2-39.
- DE SWAAN, Abram. *A cargo del Estado*. Barcelona: Pomares Corredor, 1992. ISBN: 84-87682-06-5.
- DEEGAN, Mary Jo. *Jane Addams and the Men of the Chicago School, 1892-1918*. New Brunswick: Transaction Books, 1990. ISBN: 0-88738-077-8.
- DELGADO, Cristina. La euforia en Wall Street agiganta el poder de las tecnologías en Bolsa, *El País*, 31-XII-2017, p. 39.
- ELIAS, Norbert. *El proceso de la civilización. Investigaciones sociogenéticas y psicogenéticas*. México: FCE, 1987. ISBN: 84-375-0271-3.
- ELIAS, Norbert. *La sociedad de los individuos. Ensayos*. Barcelona: Península, 1990. ISBN: 84-297-3158-X.
- FOUCAULT, Michel. *Microfísica del poder*. Madrid: La Piqueta, 1991. ISBN: 84-7731-102-1.
- GOMEZ, Manuel V. La creación de empleo registra su mejor dato. *El País*, 4-I-2018, p. 38-39.
- KEYNES, John Maynard. Posible situación económica de nuestros nietos. *Residencia. Revista de la Residencia de Estudiantes*, 1932, núm. 1, p. 15-17. ISBN: 978-84-937474-4-2.
- KEYNES, John Maynard. *Política y futuro. Ensayos escogidos*. Barcelona: Página Indómita, 2015. ISBN: 978-84-943664-2-0.
- MANNHEIM, Karl. *Ensayos sobre sociología y psicología social*. México: FCE, 1963. ISBN: X-53-002690-1.
- MEACHAN, Standish. *Toynbee Hall and Social Reform 1880-1914. The Search for Community*. New Haven: Yale University Press, 1987. ISBN-10: 0300038216.

Bibliografia

- MILANOVIC, Branko. Un risque de désarticulation sociale. *Le Monde*, 15-XII-2017, p. 5.
- MUNCY, Robyn. *Creating a Female Dominion in American Reform. 1890-1935*. Oxford: Oxford University Press, 1994. ISBN: 9780195089240.
- PERKINS, Frances. *The Roosevelt I Knew*. Nova York: Visiting Press, 1946. ISBN-10: 0670607371.
- POLANYI, Karl. *La gran transformación. Crítica del liberalismo económico*. Barcelona: Virus, 2016. ISBN: 978-84-92559-67-1.
- RENDUELES MENÉNDEZ DEL LLANO, Cesar; GARCÍA GARCÍA, Sergio. De la invención de lo social a la ciudad asediada. Entrevista a Jacques Donzelot. *Cuadernos de Trabajo Social*, 2017, vols. 30, núm. 2, p. 273-284. ISSN: 0214-0314.
- RENSHAW, Patrick. *Franklin D. Roosevelt*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2008. ISBN: 978-84-9742-580-3.
- ROSANVALLON, Pierre. *La nouvelle question sociale, Repenser l'État-providence*. París: Seuil, 1995. ISBN: 2-02-022030-X.
- SCOTT, John (ed.). *50 sociólogos esenciales. Los teóricos formativos*. Madrid: Cátedra, 2013. ISBN: 978-84-376-3195-0.
- TABARES, Juan. Por una sociología urbana. Entrevista a Jacques Donzelot. *El Viejo Topo*, 2017, núm. 351, p. 36-43. ISSN: 0210-2706.
- VIDAL-BENEYTO, José. *Por una Europa política, social y ecológica*. Madrid: Foca, 2005. ISBN: 10: 84-95440-77-6.
- WALKOWITZ, Judith R. *La ciudad de las pasiones terribles. Narraciones sobre peligro sexual en el Londres victoriano*. Madrid: Ed. Cátedra, 1995. ISBN: 978-84-376-1335-2.
- WAPSHOTT, Nicholas. *Keynes vs Hayek. El choque que definió la economía moderna*. Barcelona: Ed. Deusto, 2013. ISBN: 978-84-234-1400-0.
- WATKINS, Micky. *Henrietta Burnett in Whitechapel. Her First Fifty Years*. Londres: Hampstead Garden Suburb Archive, 2005. ISBN: 10: 095497980X.
- WEBB, Sidney; WEBB, Betrice. *La democracia industrial*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2004. ISBN: 84-9742-270-8.